

„JÖJJÖN, AKI CSAK JÖNNI FOG, IMÁINK ÉS KÍVÁNSÁGAINK EGYSZERŰEN ERRE IRÁNYULNAK.”¹

Rabbi Shapira és Peter Serrarius különös interakcja
a kora újkori Amszterdamban

BARTA PÉTER JÓZSEF

ABSTRACT

„*Let come whoever will come, our prayers and wishes to this effect simply this effect.*”
– *A remarkably positive interaction between R. Nathan Shapira and Peter Serrarius
in early modern Amsterdam*

This paper deals with a specific case of Jewish-Christian interaction in the early modern period, which took place in Amsterdam in the spring of 1657, between an Ashkenazi rabbi from Jerusalem and the millenarian Christian inhabitants of the city. While this interaction has captured the attention of various scholars, several aspects remain unexplored. Previous research has examined Rabbi Nathan Shapira ha-Yerushalmi's mission in the context of rabbinic emissaries and Jewish transregional philanthropic networks, as well as his connection to the pseudo-messianic movement of Shabbetai Zevi and its implications for early modern Jewish messianism and Christian millenarianism. Yet a fundamental question remains unanswered: why did a rabbi known for his strict observance venture to teach Lurianic Kabbalah to Christians, thus crossing religious boundaries? I answer this question through an analysis of a personal account written by Peter Serrarius (1600–1669) to his friend John Dury in April 1657 from the perspective of the history of ideas. I contextualise this analysis within the work of Rabbi Shapira, טוב הארץ (Tuv ha-Areẓ, 1655), and Serrarius's own writings, including the *Assertion du règne de mille ans* (1657), *Apologetica responsio* (1663), and *Een bleyde boodschap* (1665).

¹ A jelen tanulmány a Magyar Hebraisztikai Konferencia Schweitzer-lectures 2024 keretében tartott, azonos című előadásom bővített, írott változata. Ezúton köszönöm az PhD témavezetőm, Dr. Dobos Károly Dániel egyetemi docens (OR-ZSE ZSVDI) teljeskörű támogatását. A tanulmányban szereplő forrásokat saját fordításban; a héberből ártírt kifejezéseket és neveket – a magyarban meghonosodott szavak (hónapok héber nevei, béd-din, dajjan, stb.) kivételével – az Osiris Helyesírás ajánlásának megfelelően, az Encyclopaedia Judaica (szerk. Michael Berenbaum és Fred Skolnik, 2nd ed., Macmillan Reference USA, 2007) gyakorlata alapján elterjedt tudományos célú, nemzetközi héber átirási rendszer szerint közlöm. A lábjegyzetben a szakirodalom esetében az átirást mellőzöm.

Jelen tanulmányban egy konkrét kora újkori zsidó-keresztény interakcióval foglalkozom, amely Amszterdamban, 1657 tavaszfelőjén zajlott le egy jeruzsálemi askenázi rabbi és társai, valamint millenarista keresztények között. Ez a pozitív interakció eddig is több kutató figyelmét felkeltette. Vizsgálat tárgyává tették Rabbi Nathan Shapira ha-Yerushalmi küldetését a rabbinikus küldöttek² és a zsidó transzregionális filantróp hálózatok összefüggésében;³ Shabbetai Zevi pseudo-messiási mozgalma szempontjából;⁴ a kora újkori zsidó messianizmus és keresztény millenarizmus kapcsolódási pontjaként.⁵ Arra a lényeges kérdésre azonban nem adtak választ, hogy miért tanított a rabbi a keresztényeknek luriánus kabbalát,⁶ átlépve – az általa egyébként messzemenően betartandónak tekintett – vallási határokat.⁷

1. AZ INTERAKCIÓ TÁRSADALMI KONTEXTUSA: POTESTÁNS GYŰJTÉS A JERUZSÁLEMI SZEGÉNYEKNEK

R. Nathan Shapira ha-Yerushalmi⁸ (Krakkó, 160? – Reggio Emilia, 1666⁹) a krakkói rabbinikus bíróság tagja (dajjan), R. Reuven David Teyvelnek volt a fia. Az interakció idején azonban R. Shapira már hosszabb ideje a Szentföldön élt, és mint a jeruzsálemi

² Yaari: שלוחי ארץ, 1:277–281; Katz: English Charity, 245–266.

³ Lehmann: Emissaries, 147, 178; Teller: Rescue, 160–179.

⁴ Teller: The Wars, 377–402; Scholem: Sabbatai Ševi, 73–74, 101.

⁵ Popkin: Rabbi Nathan, 185–205; Katz: Anonymus Advocates, 117–142; Wall: The Amsterdam Millenarian, 80–85. Az interakció intencionalitásáról lásd: Barta: Asking a Rabbi, 106–121.

⁶ A luriánus kabbala a középkori zsidó kabbala (különösen a *Zohar*) radikális, messianisztikus újraértelmezése. Az irányzat nevét alapítójáról, Isaac ben Solomon Luriáról (1534–1572) kapta, akinek tanításait halála után tanítványai, elsősorban Hayyim ben Joseph Vital (1542–1620) jegyezték le (עץ החיים *Ez ha-Hayyim*, שמונה שערם *Shemonah She'arim*). Luria Isten és a teremtes radikális felfogását mélységesen konzervatív zsidó vallásgyakorlással ötvözte. Alapvető koncepciói: az isteni fény „összehúzódása” (*Zimzum*), ezáltal a teremtes terének létrehozása; az „edények széttörése” (*shevirat ha-kelim*) és a fényrészek anyagba (*kelippot*: „héjak”) való süllyedése. A luriánus kabbalában a „kozmosz helyreállítás” (*tikkun*), az erre irányuló misztikus intencióval történő zsidó vallásgyakorlás útján valósul meg.

⁷ Goldish: Could Early, 125–143, sp. 135; Ruderman: Early Modern, 153, 159–189.

⁸ R. Shapira neve a forrásokban Shapiro, Spiro, Spira, illetve Szpira alakban is előfordul. Yaari: שלוחי ארץ, 1:277; Steinschneider: Catalogus librorum, 2052; lásd még a מצת שמורים (*Mazat Shimurim*) előszavában a szerző megnevezését. Nem tévesztendő össze rokonával, מגלה עמוקות (*Megalle amukot*, „A mélységes titkok feltárója”, 1637) szerzőjével, a krakkói R. Nathan Neta ben Shlomo Shapirával (1585–1633).

⁹ Yaari: קרא יחולש: 1:280, halálozási dátumként 5426. ijjár elsejét (1666. május 6.) jelöli meg. A héber év (תכ"ו) 1666–67-nek felel meg, innen a szakirodalomban elterjedt 1667. Kopott sírkőfeliraton a תכ"ו תכ"ד-nak (1664) olvasható. Scholem: Sabbatai Ševi, 479.

askenázi közösség rabbija és küldöttje utazott 1655-ben Itália¹⁰ érintésével, majd – Németországból visszafelé jövet – 1657-ben ismételtén Amszterdamba.¹¹

A jeruzsálemi askenázi közösség a XVI. század vége óta (amikor a városnak mindössze ötszáz zsidó lakosa volt) már saját zsinagógával, rabbinatussal, rabbini-kus bírósággal (bét-din) rendelkezett és tagjai zárt épületkomplexumban (*yoshevim mesuggarim*),¹² a szefárd közösségtől anyagilag és szervezetileg elkülönülten éltek. A szűkös jövedelemszerzési lehetőségek és a közösségre nehezedő adóterhek miatt a közösség fennmaradása külső forrásoktól, elsősorban a kelet-európai zsidók jelentős összegű, rendszeres hozzájárulásától függött.¹³ R. Shapira megbízatása az volt, hogy a lengyelországi hitközségekből korábban folyamatosan érkező, de a második svéd-lengyel háború (1655–1660) miatt gyakorlatilag megszűnt támogatások elmaradásának pótlására európai adományokat gyűjtsön. A gazdag amszterdami szefárd *Kahal Kadosh Talmud Tora* (ellentétben a hamburgi *Kahal Kadosh Bet Israel*¹⁴) megtagadta a támogatást, azonban – a Menasseh ben Israel *hakham*¹⁵ révén megismert – amszterdami kollegiánsok külön kérés nélkül, önkéntes gyűjtést tartottak és jelentékeny összeget (395 velencei dukátot) adtak át neki a nyomorba jutott és reménytelenül eladósodott közösség megsegítésére, s mi több, angliai társaikat is rábeszélyték az adományozásra, amely további 212 font (mintegy 500 dukát) összeget hozott.¹⁶ A keresztény adományok elfogadása Jeruzsálemben haláchikus vitát eredményezett, amiről a keresztény adományozók is tudomást szereztek,¹⁷ de az ügyet Jacob Hăgiznak (1620–1674) – az adományok konkrét körülmények közötti elfogadásának megengedhetőségét megerősítő – rabbini-kus döntése véglegesen lezárta.¹⁸

¹⁰ Shapira 1654-ben Livornóban találkozott a volhiniai menekült R. Nathan Nata Hannoverrel (?–1683), aki erről שְׁעָרֵי צִיּוֹן (*Sha'arei Ziyon*, 1671) című műve 2b. oldalán ír. Teller: *The Wars*, 389–390.

¹¹ Popkin: *Rabbi Nathan*, 185–186.

¹² Wilke: *Kabbalistic Fraternities*, 255–283.

¹³ Rozen: *הקהילה היהודית*, 1–20, 99–108; Teller: *The Wars*, 381; Katz: *English Charity*, 245–247.

¹⁴ „[R. Shapira 1655. november végén, december elején] olyan leveleket mutatott be, amelyek leírják azt a nagy nyomorúságot [Jeruzsálemben], amelyet Lengyelország pénzügyi támogatásának hiánya okoz. A döntés az volt, hogy 100 Reichsthalert fizetnek neki Velencében.” Cassuto: *Aus dem Alttesten*, 160; Teller: *The Wars*, 392.

¹⁵ A *hakham* a szefárd megfelelője az askenázi rabbi kifejezésnek. Menasseh 1655. decemberében Cromwellnek több jeruzsálemi levelet mutatott az ottani közösség nélkülözéseiről és szenvedéseiről, amelyeket 1655 nyarán–őszén történt amszterdami találkozásuk alkalmával Shapira adott át neki. Jessey, *A narrative*, 4.

¹⁶ *An information*, 4–5; Whiston: *The Life*, 69–71; Yaari: שְׁלוּחֵי אֶרֶץ, 1:277–280. Teller: *Rescue*, 160–179; Popkin: *Rabbi Nathan*, 191–192; Katz: *English Charity*, 245–266.

¹⁷ *An information*, 6. A zsidó vallásjog főszabályként tiltja más vallásúaktól adomány elfogadását, a kivételekre lásd: b. Baba Batra 10b és Sanhedrin 26b; Sulchan aruch, Yoreh De'ah 254 a–b.

¹⁸ Az ismeretlen dátumú *responsum* azon alapult, hogy mivel a keresztény adományt átutalták, azt elfogadták és a muszlim hitelezőknek továbbították „nincs ok aggodalomra”. Jacob Hăgiz:

2. RABBI NATHAN SHAPIRA

Shapira krakkói éveiről nincs konkrét adatunk,¹⁹ személye szinte kizárólag levantei és (élete utolsó évtizede tekintetében) itáliai szefárd forrásokban jelenik meg. A kortárs David Conforte (c. 1618–c. 1685) szerint Jacob ben Ḥayyim Zemah (1584?–1667) *bét midrásához* tartozott.²⁰ Conforte – aki maga is tanult ott – megjegyzi, hogy a Zohart Moses ben Jacob Cordovero (1522–1570) *magnum opusa*, az אור יקר (*Or Yakar*) című kommentárral együtt tanulmányozták.²¹ Shapira gondolkodásmódjáról és nézeteiről, motivációjáról pontos képet nyújt a טוב הארץ *Tuv ha-ʾAreẓ* („A föld java”, 1655) című műve, melyet barátja, R. Moses ben Mordecai Zacuto (ca. 1610–1697)²² szerkesztett és segített kiadni 1655 első felében, Velencében. Ugyanannak az évnek a nyarán hajózott Shapira Amszterdamba. Könyve – hasonlóan azokhoz a forrásokhoz, amelyeket ő maga is felhasznált – mai fogalmainkkal inkább kompendiumként, mint önálló alkotásként írható le. A könyv első része az *Or Yakar*ban szereplő, a Szentföld különleges voltáról szóló, „misztikus cionista”²³ tanításokat gyűjti össze.²⁴

Ḥalakhot Ktanot. Velence, 1704, 53. Yaari: שלוחי ארץ, 1:280; Katz: English Charity, 254–255; Goldish: Jewish Questions, 109–111. Jacob Ḥagiz körül nemzetközi rangú rabbinikus kör gyűlt össze, amelynek tagjai által készített művek máig haláchikus klasszikusoknak számítanak. Carlebach: The pursuit, 3.

¹⁹ Majer Balabannak a Kraków–Kazimierzi zsidóságról írt példaértékű tanulmánya (Dzieje żydów w Krakowie i na Kazimierzu: 1304–1655) sem említi őt, sem édesapját, csak rokonát, a *Megalle amukot* (1637) szerzőjét. Shapiráról lásd: Barta: Asking a Rabbi, 107–108.

²⁰ Conforte R. Yizak Gaon, R. Mordechai Ha-Kohen és R. Nathan Askenazi mellett említi „*Nathan Shapira Askenazi rabbit, aki néhány könyvet írt a Kabbala bölcsességéről*”. קורא הדורות (*Kore ha-Dorot*), 49a. David Cassel klasszikus, 1846-os berlini kiadásában a bejegyzés 1630 utáni, de 1650 előtti időszakra vonatkozik. Mivel Zemah 1640-ben érkezett Jeruzsálembe, Conforte pedig először 1644-ben tartózkodott ott, az információ *terminus post quem* az utóbbi időponthoz rendelhető.

²¹ A *Zohar*, Bereshit szövegét és köré írva az ahhoz tartozó אור יקר (*Or Yakar*) kommentárt tartalmazó 1591-es kézirat: Bodleian Library MS. Oppenheim Add. fol. 2. Ilyen jellegű kéziratokat használtak Zemah tanházában is.

²² A szefárd Zacuto kevéssel 1610 után született Amszterdamban (ahol R. Saul Morteira tanítványa volt), 1621-ben családjával együtt Hamburgba költözött, majd tanulóéveit Lengyelországban töltötte. 1642-ben újra Hamburgban találjuk, majd 1643-ban vagy 1644-ben érkezett Velencébe, ahol a továbbiakban élt. Melkman, Joseph: זכות חיי של רבי משה זכות. Sefunot 1964–65, Vol. 9, 129–132. Heide: Dutch Hebrew Poetry, 144, n. 19. Zacuto – aki nem csupán luriánus kabbala terjesztője, hanem az itáliai irodalomba új műfajt behozó héber költő is volt – írta Shapira sírfeliratát. Heide: Dutch Hebrew Poetry, 144–145, 151.

²³ Israel: European Jewry, 171; Wall: De mystieke chiliast, 171–172.

²⁴ Shapira művének összeállításakor R. Avraham Azulai (c. 1570–1643) tematikus antológiájából – חסד לאברהם (*Ḥesed le-ʾAvraham*) – merített, amely viszont az אור יקר (*Or Yakar*) és az אור החמה (*Or ha-Ḥamah*) című *Zohar*-kommentárokból másolt cordoverianus szövegekből áll. Shapira – eltérően Azulaitól – nem csak saját mondanivalója szerint rendezte, hanem saját gondolatokkal ki is egészítette az átvett szövegeket. Sack: The Influence, 372–379.

Shapira jeruzsálemi szefárd beágyazottságát és tekintélyét támasztja alá, hogy – a גִּינַת וִרְדִּים (*Ginnat Varadim*, „Rózsák kertje”, 1716) című rabbinikus döntésgyűjtemény szerint – Jeruzsálemben több mint száz rabbi aláírásával engedélyt kapott, hogy első felesége mellé második feleséget is vegyen, akikkel együtt nem az askenázi közösségben, hanem a szefárd zsinagóga udvarában lakott.²⁵

Shapira 1657-es, második amszterdami tartózkodása során került sor arra a zsidó-keresztény interakcióra, amelyről a keresztény fél beszámolója alapján jóval részletgazdagabb képünk van.

3. PETER SERRARIUS BESZÁMOLÓJA ÉS ANNAK KONTEXTUSA

Peter Serrarius (1600–1669),²⁶ az amszterdami kollegiánsok tekintélyes vezetője 1657. áprilisában barátjának, John Durynek írt levelében részletesen leírta, hogy a kabbalista mely állításai voltak azok, amelyek meggyőzték őket R. Shapira őszinteségéről és arról, hogy „a Messiást illető szent misztériumokat” érti. Ennek a levélnek egy hosszabb (Dury–Jessey) és egy rövidebb (Holmes) kivonata maradt fenn. Az előbbi egy tizenkilenc oldalas nyomtatott pamfletben került publikálásra, 1658-ban, amelynek címe, *An information, concerning the present state of the Jewish nation in Europe and Judea*. A pamflet ugyan névtelenül jelent meg, de Serrarius angliai judeofil millenarista barátaihoz, John Duryhoz (1596–1680) és Henry Jesseyhez (1603–1663) köthető. A szerzők célja az volt, hogy előkészítsék vele a jeruzsálemi zsidók javára történő 1658-as, második angliai gyűjtést. Ennek érdekében a pamflet részletesen ismerteti a szentföldi zsidók válságos helyzetét, illetve a javukra szervezett korábbi gyűjtést, valamint Serrarius levelét, amelyet Serrarius nevét feltüntetve, mint megbízható beszámolót, központi helyen, öt és fél oldalon át, kihagyások nélkül idéz.²⁷

A rövid verzió ezzel szemben mindössze hat mondatos kivonat, amely Nathaniel Holmes (1599–1678), *A Brief Chronology Concerning the Jews from the Year of*

²⁵ R. Avraham ben Mordekhai Halevi (1650–1712), גִּינַת וִרְדִּים, ch. 9, 7a; Yaari: שְׁלוּחֵי אֶרֶץ, 1:281; Katz: English Charity, 254; Hillel, Shalom (szerk.): קִבְּץ מִן הַגְּנוּזִים. Modi‘in ‘Ilit: Ahavat shalom, 2014, I:54.

²⁶ Wall: The Amsterdam Millenarian, 73–94; Wall: De mystieke chiliast.

²⁷ An information (1658), 11–16. A pamflet 1935-ben közzétett tudományos publikációja (Cecil Roth, in The Jewish Historical Society of England. Miscellanies Part II. London, 1935, 99–104) – melyet például Yaari: שְׁלוּחֵי אֶרֶץ is hivatkozott – „egy átszerkesztett szöveg, amelyből kimaradtak Shapira kereszténybarát gondolatai” Katz: English Charity, 263, n. 3. Ugyanakkor Katz: Anonymus Advocates, 139–142 is hiányos, elhagyta a pamflet 12. oldalán szereplő, az *Ézs* 53. messiási értelmezését igazoló *notarikont*; a 14. oldalról a *Mal* 3:1. kapcsán elmondott tanítást a messiási Szentélyről és a Szentföldről; illetve a 15. oldalról az ima módjáról szóló tanítást.

Christ, 1650–1666 című hatoldalas összefoglalásában szerepel.²⁸ Holmes (másként Homes), aki ugyancsak Serrarius judeofil millenarista barátja volt, ebben az írásban azt magyarázta el, hogy miként tevődött át a messiási kor kezdetére vonatkozó millenarista várakozás 1650-ről 1666-ra. Holmes valószínűleg nem szánta nyomdai sokszorosításra az írást, és az csak több évtizeddel később, (a millenarista és zsidó messiási remények meghíúsulásának ellenséges hangvételű leírásával együtt) jelent meg nyomtatásban. A dokumentum 1665. december 26-án, azaz az *annus mirabilis* kezdetét megelőző napokban íródott. A kivonatolt levelének sem az íróját (Serrarius), sem a címzettjét (Dury) nem nevezi meg, és ráadásul eltérő dátummal²⁹ hivatkozik rá. Mindez arra utal, hogy Holmes emlékezetből jegyezte le az évekkel korábban – valószínűleg a pampfletben – olvasottakat. Ennek a verzióknak a jelentőségét az a gyakran idézett három mondat³⁰ adja, amit Richard Popkin „többszörös messiás”, illetve „a messiás folyamatosan, különböző alakokban való megjelenése” elméletének nevezett.³¹ Ez a kiegészítés azonban Serrarius érvelésének tágabb kontextusából kiragadva véleményem szerint inkább megnehezíti, mint megkönnyíti a kutatási kérdés megválaszolását, mivel a rabbi a vallási határokat messzemenően tisztelte, betartandónak és fenntartandónak tekintette.³²

²⁸ A Brief Chronology (1759), 104. Holmes filozemita millenarizmusáról Katz: Philo-semitism, 99, 104–107, 169. Barta: Asking a Rabbi, 109–112.

²⁹ Holmes verziójában 1658. április 19-i dátum szerepel, mellyel Teller: The Wars, 396, n. 80 önkényesen felülírja a Dury-Jessey verzióban szereplő 1657. áprilisi kelteztést. Serrarius – a rá jellemző módon – friss, 1657-es március-áprilisi élményeiről számolt be Durynek, nem az egy évvel korábbiakról. Ezt erősíti meg a beszámoló elevensége. Shapira 1657. tavaszán visszautazott Jeruzsálembe, ahol az új küldöttek (R. Nahum b. Meir Yafo és R. Yoseph b. Mordechai) levelét *Lag baOmer* napján (5417. ijjár 18. / 1657. május 1.) írta alá. Yaari: שְׁלוּחֵי אֶרֶץ, 1:280. Serrarius 1668. március 22-i Jesseynek írt levelében számolt be a két új jeruzsálemi küldött érkezéséről, akik az 1656-gyűjtésről szóló nyugtát, Shapira egy részletes levelét és egy második nyugtát, valamint egy bizonyos Mariano de Malco szerzetes igazoló iratát hozták magukkal, ami megerősítette Shapira történeteit a zsidók nyomorúságos helyzetéről. Wall: De mystieke chiliast, 178. Shapira küldöttként 1657-ben már nem Amszterdamba, hanem Itáliába utazott, a nevezetes Baruch Gad dokumentummal, ahol végleg le is telepedett. Yaari: שְׁלוּחֵי אֶרֶץ, 1:280; Scholem: Sabbatai Ševi, 337–338.

³⁰ „A Messiás szelleméről azt mondta, hogy többször is megjelent, így Ezékiásban, Habakukban; a mi Jézusunkban, akit elődeink jogtalanul öltek meg; és ez a bűn mind a mai napig rajtunk van. És ezt a vallomást – mondta – nemcsak magamért teszem, hanem másokért is Jeruzsálemben, ahol a legiámborabb zsidók laknak, akik böjtöléssel, virrasztással és más bűnbánati gyakorlatokkal igyekeznek magukat és az egész népet megbékíteni Istennel. Eddig R. Nátán Shepira (sic!).” A Brief Chronology, 104.

³¹ Popkin: Jewish-Christian, 166.; Popkin: Christian Interest, 91.; Popkin: Rabbi Nathan, 194.

³² Shapira, מאמר יין המשומר (Ma'amar Yayin ha-Meshummar) című művében erőiesen bírálta a סתם יינם (*stam yiyinam*, „nem-zsidó bor”, *b Avodah Zarah* 31a) fogyasztását és – a könyv függelékében, amely a „luriánus pognológia” (szakáll-tudomány), illetve „pogno-misztika” első nyomtatott forrása – elítélte a keresztényeket utánzó szakáll-viselést. Horowitz: The Early, 97–98. Moshe

Serrarius levelének hosszabb verziójából megállapítható, hogy Shapira és az amszterdami kollegiánsok interakciója négy jól elkülöníthető szituációban és ahhoz adekvát négy agenda körül zajlott le.

a) *Disputa a Messiásról*:³³ itt klasszikus zsidó-keresztény polemikus témák (József története, 1Móz 37–45; Isten szenvedő szolgája, Ézs 53:4, 5) kerülnek elő.

b) *Kollegiáns istentisztelet*:³⁴ ahol a messiási királyság különböző aspektusaival találkozunk (etikai sztenderd: Hegyi beszéd, Mt 5–7; könyörgés, közbenjárás az eljövételéért; és a messiási Szentély, Mal 3:1).

c) *Beszélgetés az Ábrahámnak tett ígéret messiási megvalósításáról*:³⁵ a Szentföld eszkatológiája (1Móz 15:18–21).

d) *Vacsora*:³⁶ az ima helyes módja (2Móz17:8–12).

4. DISPUTA A MESSIÁSRÓL

Az előadás címében szereplő, meglepő kijelentést Shapira a disputa kezdetén tette és *nem* a kollegiánsokhoz intézte, hanem amszterdami zsidó társához. Erre azért volt szükség, mert a beszélgetés kezdetén Serrarius arra hivatkozott, hogy a bibliai József testvérei azt gondolták, hogy fivérük meghalt, azonban élt. Shapira zsidó társa ezt provokációként érzekelte és vitába készült bocsátkozni a misztikus millenáristával, hogy Jézus él-e? Shapira arra figyelmeztette társát, hogy a Messiás zsidó felfogás szerint még nem jött el és személye nem ismert. A kollegiánsok meggyőződése szerint egyrészt Jézus messiási mivoltának megismerése kizárólag személyes isteni kijelentés folytán volt lehetséges (Mt 16:17; Gal 1:15–16; Jn 6:69), másrészt a zsidók elhívása kifejezetten messiási hatáskörbe tartozott,³⁷ ezért erre hivatkozva ugyancsak

Idel felhívta a figyelmet Shapira messiási várakozásokkal telített prédikációinak keresztényellenes élére. Az itáliai ellenséges, akár kényszer-katolizálástól sem visszariadó közeg, nyilván egészen más hangvételt igényelt, mint amit Serrarius és kollegiáns judeofil millenarizmusa. Popkin: *Some Aspects*, 32 n 81. Mortara: *Mazkeret*, 63. Scholem: *Sabbatai Ševi*, 479.

³³ An information, 11. Jessey kortárs életrajzírója – aki szintén a pamflet alapján írja le az eseményeket, de más sorrendben – egyértelműen teológusok részvételével folytatott polémiáról ír. Whiston: *The Life*, 78.

³⁴ An information, 13–14. A kollegiánsokat joggal nevezték templom nélküli keresztényeknek (*chrétiens sans église*), istentiszteleteiket – melyek a Biblia közös olvasására és imára épültek – magánházakban tartották. Whiston is egyértelműen *vallásos összejövételnek* nevezi az eseményt. Whiston: *The Life*, 77–78. Wall: *De mystieke chiliast*, 181.

³⁵ An information, 14.

³⁶ An information, 15. A négy szituáció fenomenológiai elemzését lásd: Barta: *Asking a Rabbi*, 113–117.

³⁷ Serrarius és judeofil millenarista társai számára Saul-Pál isteni közbeavatkozásra történt megtérése volt a zsidók elhívásának mintája. Joseph Mede nyomán az volt a várakozásuk, hogy – miként a zsidó Saulnak a damaszkuszi úton megjelent Jézus a Messiás, és ennek hatására pálfordulást tett (azaz a Jézusban hívők üldözőjéből maga is Jézus hirdetőjévé vált, ApCsel 9:1–20) – úgy

visszakoztak, amit Shapira és zsidó társa elfogadott.³⁸ Ez a kölcsönös önkorlátozás egy diszkussziós teret hozott létre a felek között, amelyben a jeruzsálemi kabbalista a Messiásról – akinek közeli eljöveteleéről meg volt győződve – a zsidó hagyomány keretében beszélhetett. Ugyanakkor Serrarius és társai számára a – szintén a közeli jövőben várt – Messiás Jézus Krisztussal volt azonos,³⁹ aki Izraelt (és ezen a zsidóságot értette) helyreállítva hozza majd létre az Ezeréves Királyságot (Jel 20:1–6), a Josafát völgyében megítéli a nemzeteket a szerint, amit a zsidósággal tettek (Jóel 4:2, 12–14), és megváltja az egész emberiséget.⁴⁰

Ebben a diszkussziós térben a zsidó-keresztény polémia gyújtópontjaként ismert, az Úr szenvedő szolgájáról szóló verseket (Ézs 53:4–5)⁴¹ Shapira – ismét Serrariusék őszinte meglepetésére – messiási szöveggént értelmezte, visszanyúlva (az egyebek között a Babiloni Talmud *Sanhedrin* című traktátusa 98b oldalán szereplő) hagyományhoz. Ennek igazolására az Ézs 52:13. vers utolsó szavát (nagyon – *גָּדוֹל*),

Jézus második eljövetelekor az egész zsidó néppel fog ez megismétlődni. Popkin: Rabbi Nathan, 201–202.

³⁸ An information, 11.

³⁹ Assertion, 16: „Az egyetlen különbség az, hogy a zsidók nem tudják, hogy a dicsőségben ugyanazt a Krisztust várják, akit atyáik Pilátusnak adtak át, hogy keresztre feszítse. Mi azonban tudjuk, hogy ő maga az, és nem más.” Menasseh ben Israel, *Vindiciae Judaeorum*, 18-ban, hivatkozva Isaac de la Peyrère könyvére, ezt úgy fogalmazza meg, hogy: „a különbség mindössze az idő körülményeiben van.” Wall: *De mystieke chiliast*, 192.

⁴⁰ Assertion 6: „A zsidókkal kapcsolatban készséggel elismerem, hogy ez a szegény nép nagyon megvetette Krisztust. De azt is mondom, hogy nekünk, másoknak, az ő példájukat látva, jó okunk van attól félni, hogy ha túlságosan megsértjük őket, akkor talán egy napon kiderül, hogy ugyanabba a kőbe ütköztünk, mint ők, és még durvábban, mint ők. És ahogyan őket megbotránkoztatta Krisztusnak a földön való megaláztatása, nehogy minket is hasonlóképpen megbotránkoztasson az ő felmagasztalása ugyanott.” Serrarius nyolc évvel később *Een bleyde boodschap* („Egy örömteli üzenet”) című művében még konkrétabban fogalmaz, amikor „azzal a keresztény előítéllettel szembeni harcában, hogy a millenarizmus a zsidó fantázia szüleménye, hangsúlyozza, hogy a keresztények ugyanolyan vakságot tanúsítanak Krisztus második eljövetele iránt, mint a zsidók az első eljövetele tekintetében. De ahogy a keresztényeket és a zsidókat egyaránt érinti a részleges vakság, úgy mindketten birtokolják az igazság egy részét. A keresztények tudják, hogy a Messiásnak szenvednie kellett a földön, a zsidók pedig azt, hogy egy napon dicsőséges királyként fog uralkodni ugyanazon a helyen, a földön. A »történelmi« hitet mindkét vakság okának tartja. Ha valaki feladja ezt, és engedi, hogy a Lélek tanítsa, akkor a vakság feloldódik. Más szavakkal, ismét a misztikus teológiát tekinti a megoldásnak: felszámolja mind a zsidók »antikereszténységét«, mind a keresztények antimillenarizmusát.” Wall: *De mystieke chiliast*, 189–190, 617.

⁴¹ Ellentétes kortárs zsidó értelmezés például: Elijah Montalto: *Tratado Sobre el Capitulo 53 de Ezayas* (MS Mendelsohn Collection, Columbia University Library); Saul Levi Morteira: *Preguntas que hizo un clerico de Rouen a las quales respondi*, (Amsterdam, MS 5494) No. 9, pp. 11/a. 12/a; Menasseh ben Israel: *Conciliador*. II, question 23.

⁴² *Bereshit Rabbah* 8:5 szerint a *meod* anagrammáját, Ádámot jelenti. A *Tuv ha-Areẓ*, 38b-ben – ami Cordovero, *Or Yaḳar*, *Tikune Zohar*-kommentárjából, szintén Azulai *Ḥesed le-ʿAvrahamja* útján

mozaikszóként vette és azt *notarikon*⁴³ alkalmazásával Mózes (מֹשֶׁה), Ádám (אָדָם) és Dávid (דָּוִד) nevévé bontotta fel. Így a bibliai verset, mely szerint „*Íme boldogulni fog az én szolgálóm, földmagasodik, fölemelkedik, és magas lesz nagyon.*” – IMIT)⁴⁴, úgy értelmezte, hogy: „*Istennek ez a szolgálója Mózes fölé magasodik [mert Tórát fog adni], Ádám fölé emelkedik [minthogy a teremtés fejévé válik] és feljebb lesz mint Dávid [mivel felsőbb és hatalmasabb király lesz nálánál],*” és ezért nem lehet más, mint a Dávid házából származó Messiás.⁴⁵ Ennek folyamányaként, a szenvedő szolgáról szóló részt (Ézs 53:4–5) Shapira a *Zohar* 2:212a alapján interpretálta, ahol – ugyanerre a szövegre támaszkodva – arról van szó, hogy a Messiás „*Izrael minden megpróbáltatását, fájdalmát és szenvedését*” magára veszi „a nyomorultak csarnokában”, amely a mennyei Éden-kertben van. Ha ezt nem tenné, „*senki sem lenne, aki el tudná viselni Izrael szenvedését a Tóra elhanyagolásáért járó büntetésben.*” Amíg a Szentély állt, Izrael szolgálatával és az áldozatok bemutatásával hárította el a világ minden megpróbáltatását és szenvedését. „*De most a Messiás az, aki eltéríti őket a világ lakóitól.*” A *Zohár* hangsúlyozza, hogy ez az „eltérítés” időleges, evilági könnyebbség, amely nem vonatkozik a túlvilági büntetés, a *Gehinnom* szenvedései elkerülésére. Shapira ezt a kabbalista midrást – a Messiás nevének, illetve szellemének az *Énok első könyvében*, illetve a rabbinikus irodalomban szereplő pre-egzisztenciája,⁴⁶ illetve az *elrejtett és felfedett messiás* eszméje⁴⁷ alapján – az egész emberiségre kiterjesztően magyarázta.⁴⁸ A tanítás a Jacob Böhmén nevelkedett misztikus Serrariusban elragadtatást váltott ki: „*Amikor ezeket hallottam, bensőm felkavarodott bennem, és úgy tűnt számomra,*

átvett szöveg – Mózes messiási szerepben jelenik meg, mint Izrael vigasztalója a 45 napos végső, a megváltást közvetlenül megelőző szenvedésben. Az, hogy a Messiás Ádám és Dávid fia Moses de Leon óta ismert, a száfediek által elfogadott hagyomány. Sack: *The Influence*, 378. Scholem: *Sabbatai Ševi*, 57, 306.

⁴³ *Notarikon* (נוטריקון) a görög νωταρικόν „rövidítés” szóból): rabbinikus hermeneutikai eszköz, amellyel egy bibliai kifejezés értelmét úgy bontják ki, hogy minden egyes betűből egy ugyanazzal a betűvel kezdődő másik bibliai szót olvasnak ki. b. Shabbat, 105a. A kabbalisták által gyakran alkalmazott módszer.

⁴⁴ A pamfletben a héber szöveg hibás: „הנה ישיכל עבדי ידום זכשא וגבה מאד” (sic!) Sztenderd masszoréta szöveg: הנה יִשְׁכֹּל עַבְדִּי יְרוּם וְנִשָּׂא וְגָבַהּ מְאֹד: A Huntington Library hiányos példányán (EEBO 1258:6, melyből az Appendix hiányzik) az első szóban a nyomdahibát kijavította egy héberben járatos olvasó, de a negyedik és ötödik szó javításával már nem bajlódott.

⁴⁵ An information, 12.

⁴⁶ Arról, hogy a Messiás neve a Nap és a világ többi része előtt teremtetett: 1 *Énok* 48:3, 62:7 (Dobos, Henok első könyve, 75 és 91); b. *Nedarim* 39b:11 és *Pesachim* 54a:11; *Bereshit Rabbah* 1:4; *Ein Yaakov* (Glick Edition), *Nedarim* 4:6, Fol.39b, *Midrash Tanchuma* Buber, Nasso 19:1; *Eikhah Rabbah* 1:51. Resh Lakishnak tulajdonított mondás szerint a Messiás Szellemének létezése a teremtés kezdetén, illetve az első napon (*Gen* 1:2 alapján): *Vayikra Rabbah* 14:1; *Bereshit Rabbah* 8:1, 2:4. Cf. Yehudah Leib ben Bezalel (Maharal), באר הגולה (*Be'er ha-golah*, 1598), 31a.

⁴⁷ Vermes: A zsidó Jézus, 179–181.

⁴⁸ An information, 12–13.

hogy nem egy zsidót, hanem keresztényt hallottam, és nem is átlagos belátással bíró keresztényt, hanem olyat aki gyönyörűségét leli a Szellem dolgaiban, és bebocsátást nyert Vallásunk belső misztériumaiba”.⁴⁹

5. KOLLEGIÁNS ISTENTISZTELET

R. Shapira szellemi tekintélyét a keresztények között tovább növelte, hogy részt vett egy – valószínűleg Serrarius prinzengrachti házában tartott – kollegiáns istentiszteleten, ahol együtt tanulmányozta velük a Hegyi beszédet (Mt 5–7). Előbbiek a holland *Statenvertalingot* (1637), ő pedig a Sebastian Münster (1488–1552) által kiadott rabbinikus héber fordítást, a תּוֹרַת הַמָּשִׁיחַ-t (*Torat ha-Mashiah*, 1537) olvasta. A textusban szereplő jézusi tanítást (*Law of Jesus*) – amelyben rabbinikus tanokra ismert – követendőnek látta, amelyben „minden bölcsesség alapja és forrása benne van”.⁵⁰ Serrarius és judeofil millenáris barátai (Dury, Hartlib) később felkérték egy új, a kortárs zsidó olvasók számára érthetőbb héber fordítás készítésére is, ez azonban nem valósult meg.⁵¹

Shapira számára – Serrarius leírása szerint – a kollegiáns istentisztelet bibliaolvasást követő imái bizonyultak kulcsfontosságúnak:

és amikor azon az összejövetelen, nem könnyek nélkül, és emésztő bűnbánattal szívünkben, imádkoztunk a zsidókért és önmagunkért, hogy Isten törölje el bűneinket és az övéket, emlékezzen meg kegyelméről, és állítsa helyre a Szent Szellemet, amelyet elvesztettek stb. Úgy tűnt, ezek a dolgok nagyon megindították, és nem hagyva kétséget, nyíltan megerősítette, hogy ha csak tíz ember lenne Jeruzsálemben, akik így szívből imádkoznának a Messiás eljöveteleért, minden kétség nélkül, hirtelen eljönne.

Shapira nagy szakértője volt az imának, kifejezetten a כוונת התפילה (*kavvanat ha-tefillah*, az ima helyes intenciója)⁵² témájában írt nagy kabbalista értekezése, a főművének

⁴⁹ An information, 13.

⁵⁰ An information, 13–14.

⁵¹ Popkin: Rabbi Nathan, 197; Popkin: Some Aspects, 14.

⁵² Az ima helyes intenciója a rabbinikus irodalomban széleskörűen tárgyalt téma. A J. L. Austin intenció-fogalmához képest, amely magában foglalja a *locution*, *illocution*, *prelocution* elemeket is, a középkori és kora újkori zsidó misztikusok kizárólag az illokúcióval foglalkoztak, azaz azzal a tudati tartalommal, amely a konkrét imádkozás során az imádkozó elméjében jelentkezik. Ennek teljesen az Örökkévaló neve megszentelésére kellett irányulnia. Shapira gyakorlati módon a rituális kézmosástól, az imaszíjak felvételén át a mozdulatokig és szavakig bezárólag a zsidó ima – amin a rabbinikus irodalom elsődleges jelentésben az *Amida* imát érti – minden elemét végig véve magyarázza el a *kavvanat ha-tefillah* megvalósításának konkrét módját. *Peri Ez Həyayim* 3b.

tartott, de kéziratban maradt háromkötetes מאורות נתן (*Me'orot Natan*, „Nátán világitótestei”).⁵³ Az ugyancsak krakkói és 1640-től szintén Jeruzsálemben élő kabbalista, Meir ben Judah Loeb Ha-Kohen Poppers (c. 1624–1662) rabbi szerkesztette a פרי עץ חיים (*Peri Ez Hayyim*, „Az Élet Fájának gyümölcse”) című gyűjteményt. Külön hangsúlyozta, hogy az ima misztikus értelméről szóló rész érdemi bevezetőjét Shapira írta.⁵⁴ Itáliában Shapira és barátja Moses Zacuto volt a lurianus kabbalista ima legfőbb népszerűsítője a XVII. század második felében.⁵⁵

Ahogy arra Moshe Idel felhívta a figyelmet, a *sírás és bűnbánat* – a misztikus „intencióval” (כַּוְּנָה *kavvanah*) együtt – a luriánus ima különlegesen fontos elemei. Központi jelentősége van a Szentély pusztulását sirató éjféli rítusban.⁵⁶ Valamint azoknak a kabbalista imacsoporthoz tartozóknak a praxisában is, amelyek arra alakultak, hogy elősegítsék egyfelől a Messiás mielőbbi eljövételét, másfelől – a Messiás eljövételét megelőző, a bibliai próféciákban megjelölt rettenetes eseményekkel szemben – a zsidóság szellemi védelmére keljenek.⁵⁷

Shapira reakciója, véleményem szerint, kifejezi azt a felismerést, hogy – a megfelelő *intencióval*, *könnyekkel és bűnbánattal* – a zsidóságért és magukért imádkozó kollegiánsok valamiképpen megfelelnek a *Gvilon* közelében imádkozó kabbalista imacsoporthoz tartozóknak. A *Gvilon* (גבילון) Shapira számára a jeruzsálemi Szentély fölött nyíló, közvetlenül a Mennyei Trónushoz vezető, a Zohárban említett mennyei portál. A világ minden imája azon át jut el Istenhez. Ez adja Jeruzsálem és Izrael Földjének a különleges voltát, ezért kezd ezzel a *Tuv ha-Arez* című művét.⁵⁸ Shapirának ezzel a felismerésével valósult meg az ő részéről az, amit Goldish kicsit eltérő összefüggésben úgy fogalmazott meg, hogy: „A zsidó messianisták és a keresztény millenaristák úgy tekintettek egymásra, mint a közelgő megváltásra való felkészülés közös projektjében részt vevő társaikra.”⁵⁹

⁵³ Shapira *Me'orot Natan*ja szintén kompendium, a Poppers által szerkesztett *Peri Ez Hayyim* anyagának egy eltérő recenziója – Moshe Zacuto, illetve Samuel David Ottelenghi glosszáival. Kaufman MS. 222, 223, 224; Yaari: שלוחי ארץ, 1:280.

⁵⁴ A פרי עץ חיים (*Peri Ez Hayyim*, 1782) Hayyim Vital kabbalisztikus praxisra vonatkozó tanításainak gyűjteménye. Az előszóban a hivatkozás helye: 1b, Shapira kontribúciója: 3b.

⁵⁵ A טוב הארץ *Tuv ha-Arez* III. részét képező תיקון חצות (*Tikkun hazot* „Éjféli helyreállítás”, 64b–76b) a luriánus kabbala éjféli rítusának az első nyomtatott publikációja. Horowitz: *The Early*, 97; Goldish: *Halakhah, Kabbalah*, 174.

⁵⁶ תיקון חצות רחל *tikkun hazot Rakhel*.

⁵⁷ Idel: *Kabbalah*, 75–88, 197–199, sp. 75–76.

⁵⁸ Zohar, Vayakhel 2:209b: „Az égbolton Izrael földje felett van egy גבילון (Gvilon) nevű kapu; alatta hetven másik kapu, hetven örrel, 2000 sing távolságban, és ezek nem közelítik meg a fő kaput. A *Gvilon* egészen az Isteni Trónusig húzódik felfelé. Ettől a portáltól minden irányba, egészen a megnyíló kapukig, ahol Izrael földjének határa, az égboltozat vége van, azt מגדון (Megadon) néven emlegetik.” Idézi: Shapira, *Tuv ha-Arez* 1a. V.ö. *Hesed le-'Avraham*, Even Shetiya, Maayan 3, 2:5.

⁵⁹ Goldish: *Could Early*, 135.

6. BESZÉLGETÉS AZ ÁBRAHÁMNAK TETT ÍGÉRET MESSIÁSI MEGVALÓSÍTÁSÁRÓL

A kollegiáns istentisztelet végén, a Szentély helyreállítására vonatkozó szentírási passzus (Mal 3:1) kapcsán Serrarius kérdésére Shapira megerősítette, hogy a mennyből aláereszkedő messiási Templom, amelyet Isten épített és épít napról napra, nem kizárólag a zsidóknak, hanem azoknak a más nemzetekből valóknak is rendeltetik, „*akik valaha is őszintén félik Istent*”.⁶⁰ Serrarius ugyancsak Shapira ezen szavait idézi a találkozásuk évében publikált, *Assertion du règne de mille ans* („Az ezeréves királyság bizonyága”, 1657) című művében is, amikor leírta, hogy egy bizonyos jeruzsálemi rabbi az Isten által épített és épülő templomról beszélt Malakiás próféta kérdéses prófécijája alapján. Ez a templom a rabbi szerint a magasból fog az Isten által meghatározott időpontban a földtől bizonyos távolsáig leereszkedni. Ebben a föld és ég között lebegő Templomban fog a Messiás – angyalok és szentek ezrei között – trónolni. Mindazok pedig, akik hisznek az Örökkévalóban, akár zsidók, akár keresztények, feltámadnak és ott élnek majd körülötte örökké. A rabbi – Serrarius beszámolója szerint – azt állította, hogy más zsidók is voltak Jeruzsálemben, akik osztották ezt a véleményt.⁶¹

Az Ábrám és Isten közötti szövetség keretében tett, a Szentföld öröklésére vonatkozó ígéret (1Móz 15:18–21) *messiási beteljesítésével* kapcsolatos beszélgetés során elhangzott kabbalista magyarázat részletes kifejtése Shapira, טוב הארץ (*Tuv ha-Areẓ*) című könyvében⁶² olvasható. Serrarius millenarista elképzeléseibe beépült Shapirának a tíz kánaáni népnek a kabbalisták tíz emanációjával (ספירות, *sefirot*)⁶³ történő

⁶⁰ An information, 14: „Azt mondta, hogy a hírnök alatt Illést [Mal 3:1], az Űr alatt pedig a Messiást értette, aki eljön és megmutatja magát a templomban, de nem a miénkben, vagyis az emberek által épített templomban, hanem a saját templomában, amelyet ő épített a mennyekben, és amelyet le fog eresztetni a mennyből a földre; és amikor megkérdeztem tőle, hogy csak a zsidók mehetnek-e be abba a templomba? Ő azt felelte, hogy nem, hanem hogy az ő Temploma a pogányok minden népének van rendelve, akik valaha is őszintén félik Istent.”

⁶¹ Assertion, 38; Wall: Mystical Millenarianism, 43.

⁶² *Tuv ha-Areẓ*, 11a: „A fentiekből levezethető általános szabály az, hogy az első három nemzetet, a kénit, a kenizit és a kadmonit a zsidók [még] nem örökölték. Csak a jövőben fogják a zsidók kiérdemelni őket. Erre utal az, hogy a Kéni, Kenizi, Kadmoni számértéke [170+167+204] megegyezik Israel számértékével [541]. Így az Izrael Földje elnevezés azt jelenti, hogy a jövőben ezt a felső hármat is magában foglalja majd. Napjainkban az Izrael szó a Lo yarash [nem örökölt] kifejezést jelzi, vagyis, hogy a felső három még nem lett elérve, a jövőben azonban az Israel a Li rosh [nekem, mint fejemnek] kifejezésre fog utalni, ami arra mutat, hogy az a három akkor majd az alsó hét fejeként lesz. Ezért is van az, hogy e három nemzet nevének első betűi a ק ו ק ו ק, ami a קדוש קדוש קדוש helyett áll, ez pedig [a három legfelső emanáció, azaz] a Szentség keterjének hokhmájának és binájának hármas megszentelését jelzi.”

⁶³ A kabbalisták szerint a tíz *Sefirot* (isteni attributum / emanáció), amelyen keresztül *Ein Sof* (Végtelen) megnyilvánítja magát. Leggyakoribb ábrázolása a kabbalista *Ez Hayyim* (Élet Fája) diagram.

megfeleltetése. Ennek lényege, hogy az alsó hét emanáció a bibliai narratíva szerint Józsué idején már meghódított hét nép. A három még meghódításra váró nemzet (a három *kof*: Kéni, Kenizi, Kadmóni) pedig a három legfelső emanáció. Az, hogy ugyancsak három *kof* szerepel az Istent imádó mennyei lények, a szeráfok énekében (Ézs 6:3) azt jelzi, hogy ezt a három népet a Messiás maga fogja kiűzni, azzal válik a legszentebbé Izrael Földje.⁶⁴ Erre – a Messiás által Izrael Földjére egybegyűjtött zsidó népre is kiterjedő – messiási megszentelésre utal Serrarius a „kabbalista triplex” kifejezéssel. Ez a gondolat még – a közte és a groningeni teológiaprofesszor, *Samuel Maresius* (Des Marets; 1599–1673) között kialakult teológiai vita keretében írt műveiben, az *Apologetica responsio* (1663)⁶⁵, illetve a *De Judaeorum* (1665)⁶⁶ szövegében is – nyomon követhető.

7. KABBALISTA TANÍTÁS AZ IMÁRÓL

A kollegiánsoknál elköltött vacsora során először olvasunk arról, hogy Shapira tett fel kérdést vendéglátóinak és nem fordítva. A kollegiánsok kezeiket összekulcsolva és az ég felé emelve imádkoztak.⁶⁷ Amikor a rabbi rákérdezett ennek a kézmozdulatnak az okára, azt a választ kapta, hogy „*régi szokás így imádkozni, amely Mózesről ered, aki a hegyen az ég felé emelt kézzel imádkozott Amálek ellen*” (2Móz 17:8–12). A kabbalista ugyanazt tette, mint a szenvedő szolgára vonatkozó kérdés esetén: a hivatkozott bibliai vers (2Móz 17:12) kabbalista értelmezésével a háttérben⁶⁸ elkülö-

⁶⁴ An information, 14: „Megjegyezte, hogy Isten megígérte, hogy tíz népet űz ki Kánaán földjéről az ő [Ábrahám] kedvéért, és birtokukat az utódainak adja, de Józsué napjai óta nem űztek ki többet, csak hét népet, nevezetesen a hettitákat, a perizeusokat, a refaimot, az amoritákat, a kánaánitákat, a gergasztákat és a jebuzeusokat. A három első, nevezetesen a kéniták, a kenéziták és a kadmoneusok a Messiás idejére vannak fenntartva. [A tíz nép] a tíz Sefirotnak felel meg, amelyek közül a hét utolsót a kabbalisták egyszerűen הַכִּלְוֹת [הַכִּלְוֹת] azaz, Palotáknak, míg az első hármat együtt היכל קדשִׁים azaz, a Szentek Szentje Templomának nevezik.”

⁶⁵ Apologetica responsio, 15: „Mivel ezek a dolgok az utolsó időkre vannak fenntartva, amikor a nép Krisztus, a Messiás vére és szelleme által valóban meg lesz szentelve: amit a kabbalista triplex (ק) – amivel a kéniek, a keniziek és a kadmoneusok neve kezdődik, megerősít –, ami az Isa. 6. קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ azaz Szent, Szent, Szent szavakra utal; és azt jelenti, hogy akkor lesz igazán szent a nép, ha beteljesedik benne ez az Ábrahámnak tett ígért.”

⁶⁶ De Judaeorum, 67: „azok a zsidók, akikre én enigmatikusan jelezve, a kabbala misztériumából a triplexen (ק) keresztül Gen xv. úgy hivatkoztam, hogy minden módon és teljesen megszenteltek lesznek...”

⁶⁷ Az imagesztusok protestáns nonkonformista háttérére lásd Sterrett: Prayer and Performance, 50–64.

⁶⁸ Ramban az Ex. 17:12-ről: „Az Igazság útja [a kabbala hagyománya] szerint Mózes tíz ujját az ég magasságába emelte [Prov 25:3], hogy a tíz emanációra utaljon, és hogy szilárdan ragaszkodjon

nítette egymástól a kolleginásoknál összekeveredett két gesztust: a felemelt kézzel⁶⁹ és az összekulcsolt kézzel⁷⁰ történő imát, elmagyarázva az előbbihez szükséges belső és külső kondíciókat, illetve az utóbbi gesztus haláchikus leírásán⁷¹ túlmenően, annak kabbalisztikus értelmét is: a jobb kéz az irgalom (*Hesed*), a bal az igazságosság (*Din*) emanációját jelképezi. Azzal a gesztussal, amelynek során a bal kezüket a jobb kezükkel megfogják, az imádkozók azt kérik, hogy a könyörületes *Hesed* fogja vissza a szigorú *Dint*. A zsidó ima és az annak során alkalmazott gesztusok misztikus értelme a luriánus kabbala központi eleme.⁷² Erről keresztényeket tanítani, legalábbis a jeruzsálemi luriánus kabbalisták gyakorlatában, ismereteim szerint precedens nélkül áll.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti vizsgálat alapján beazonosításra kerültek a R. Shapira által akkor közölt és Serrarius saját millenarista nézeteibe beépült kabbalista messianisztikus tanítás lényegi pontjai: a Messiás szellemének misztikus munkája a világban, a jeruzsálemi Templom messiási újjáépítése, az Ábrahámnak adott, a Szentföld teljes birtokba vételére vonatkozó isten ígéret messiási megvalósítása, valamint a Messiás eljövételének – helyes intencióval és gesztusokkal végzett – imákkal való elősegítése.

A Jeruzsálem székhelyű messiási birodalom valamennyiük meggyőződése szerint küszöbön állt. Azt, hogy R. Shapira erről is tanította keresztény barátját, Serrarius holland⁷³ nyelvű, 1665-ben publikált művéből (*Een bleyde boodschap*) tudjuk. Ennek teljes

ahhoz, aki Izráélért harcol [Deut 3:22]. Ez a magyarázata és titka a kezek felemelésének [is] a papi áldás során.”

⁶⁹ „Kétségtelen, hogy aki Mózesrel együtt tiszta kezeket tud az ég felé emelni, azt Isten meghallgatja, mint Mózes; de úgy kell érteni, hogy akkor mindkét kéz tisztán az ég felé van emelve, és a tíz ujj a magasba emelve, amikor valaki közvetlenül Isten felé irányul, lelkének egész erejével, és jó lelkiismerete van az Isten tíz parancsolata iránt. Az egész ember tisztaságának és őszinteségének követelménye az, hogy mindenki belsőleg is olyan összeszedett legyen, mint amilyen a teste külsőleg.” An information, 15.

⁷⁰ „Ezért mivel az ő nemzetéből valók látták, hogy maguk nincsenek ilyen szellemi kondícióban, nem merték mindkét kezüket az ég felé emelni, hanem a keblükben tartották, a bal kezüket a jobb kezükkel megfogva, mert a jobb kéz az Irgalmasságot [*Hesed*], a bal pedig az Igazságosságot [*Din*] jelzi; és ezzel a mozdulattal kérik: hogy Isten az ő Irgalmassága [*Hesed*] által tartsa vissza az ő Igazságosságát [*Din*], hogy az ne törjön rájuk, nyomorult bűnösökre, hogy megeméssze őket, hanem előbb készítse és formálja őket minden jóra.” An information, 15.

⁷¹ Shulhan Arukh, Oraḥ Ḥayyim 95: „Az ember tegye a kezét a szíve fölé, mintha meg lenne kötve (azaz mintha össze lenne kötve), a jobb [kezét] a bal fölé, és álljon, mint egy szolga a mestere előtt rémülettel, tisztelettel és félelemmel.”

⁷² Idel: Differing Conceptions, 138. Fine: Judaism in Practice, 210–214.

⁷³ A kora újkori holland vallásszabadság egyik fontos magatartási szabálya volt a nyelv-választási elvárás. Latinul, amely a kor tudományának nyelve volt, a teológia és filozófia szinte minden

címe jól tükrözi a szerző azon célját, hogy judeofil millenarista mondandóját mind zsidóknak, mind keresztényeknek könnyen érthető formában, széleskörben közvetítse. „Örömteli üzenet Jeruzsálemnek Izrael királysága helyreállításáról és mindannak megvalósításáról, amit Isten minden szent prófétája száján keresztül mondott (ApCsel 3:21). Két párbeszédben előadva: I. egy megvilágosodott keresztény és egy gyászoló zsidó között; II. ugyanez a megvilágosodott keresztény és egy megvilágosulatlan hittestvére között.” A második párbeszédben a megvilágosodott (azaz Jézus Jeruzsálem-szék-helyű, ezeréves földi királyságában hívó) keresztény így fogalmaz:

Egyszer egy nagyon bölcs jeruzsálemi rabbi azt mondta nekem, hogy miként Mózesnek 40 napig kellett a hegyen lennie, hogy az isteni előkészület egész misztériuma egy személyben megvalósuljon, úgy Izrael fiainak is 40 évig kellett vándorolniuk a pusztában, hogy az isteni előkészítésnek ugyanez a misztériuma egy egész nemzetben beteljesedjék. Most 40-szer 40 év van ahhoz (attól az időtől számítva, amikor Jeruzsálemet lerombolták), hogy az isteni előkészítésnek ez a misztériuma minden nép, nemzet és nyelv között megvalósuljon. Ez nagyon tetszett nekem, az isteni örömhírek mindig összefüggést mutatnak egymással. (Een bleyde boodschap, 266–267.)

A tanulmányunk tárgyát képező interakció elemzésének az az eredménye, hogy mind a keresztény fél, mind a zsidó rabbi felismerte a másikban a közös célért, a messiás eljövetelére való törekvést, melyet saját intenzív vallási tevékenységükkel kívántak elősegíteni. Mindkét fél olyannyira az ezzel a messiási birodalommal kapcsolatos, zsidó forrásokon alapuló, lényegileg egyező nézeteire és annak egymás vallási praxisában (az imában) felismert előjeleire koncentrált, hogy emiatt, a leírt interakció során háttérbe szorult a *messiás személyét* illetően eltérő, vallási határt⁷⁴ képező különvéleményük.

Serrarius – Alsted és Comenius mellett – saját korának egyik kiemelkedő judeofil millenarista gondolkodója volt,⁷⁵ eszméinek hatása jól kimutatható a tizenennyolcadik

kérdéséről lehetett írni. A nép nyelvén, hollandul azonban csak a kulcsfontosságúnak tekintett holland református egyházi tanításokat nyíltan nem sértő nézeteket lehetett közvetíteni. Ezért az, hogy Serrarius a hollandot és a párbeszédes formát választotta, igen lényeges.

⁷⁴ A kora újkori közgondolkodásban a kereszténység és a judaizmus a megváltás teljesen különböző útjai. Teológiai határok tartják fenn integritásukat és garantálják elkülönülésüket. Saját vallási törvényeik biztosítják ezeket a határokat. A keveredés elfogadhatatlan. Azokat, akik ezt mégis nyíltan megteszik, saját vallási hatóságaik üldözik, uralkodó vallás esetében tipikusan a világi hatalom igénybevételével. Eltérrésre lehetőség ezért csak korlátozottan van, adott hely és idő, illetve társadalmi pozíció függvényében. Ruderman: *Early Modern*, 153.

⁷⁵ Friedrich Breckling (1629–1711) Serrariust a tizenhetedik század legkiemelkedőbb millenaristái: Joseph Mede (1586–1639), Johann Heinrich Alsted (1588–1638) és Ioannes Amos Comenius (1592–1670) sorában említette. Utóbbi Serrarius barátja volt, gyakran vendégeskedett nála, közös projekteken dolgoztak. Haláláról Comenius őszinte fájdalommal emlékezett meg. Az *Assertion du règne de mille ans*-t nem csak a kortárs millenaristák tartottak nagyra, hanem később a huszadik

századi német pietizmusban is.⁷⁶ Latin nyelvű műveit a tizennyolcadik században Európa-szerte ismerték és olvasták, így az erdélyi könyvesházakban is megtalálhatóak voltak, olvasták és idézték.⁷⁷ Említett könyve – mai hollandra átültetett formában – evangéliumi körökben jelenleg is olvasott.⁷⁸ A forrásunkul szolgáló angol nyelvű pamflet kulcsfontosságú dokumentuma annak a folyamatnak, amely a mai keresztény-zsidó együttműködés egyik meghatározó irányát kiformalta.

BIBLIOGRÁFIA

A.) ELSŐDLEGES FORRÁSOK

- Cassuto, Isaac: Aus dem ältesten Protokollbuch der Portugiesisch-Jüdischen Gemeinde in Hamburg = Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, 7, 1909, 159–210.
- Conforte, David: קורא הדורות. Kore ha-dorot. [„Generációk olvasója”] Berlin: A. Asher & Soc., 1846.
- Henok első könyve. Az etióp Henok-könyv. Ford. Dobos Károly Dániel = Föhlich Ida – Dobos Károly Dániel (szerk): Henok könyvei (Ószövetségi Apokrifek 1). Piliscsaba: PPKE BTK, 2009, 13–188. ISBN: 97896392069
- Holmes, Nathaniel: A Brief Chronology Concerning the Jews from the Year of Christ, 1650–1666. = Burton, Richard [alias Nathaniel Crouch]: Two Journeys to Jerusalem. London: All the Booksellers, 1759.⁷⁹
- [Jessey, Henry]: A Narrative of the Late Proceeds at White-Hall Concerning the Jews who had desired by R. Manasses an agent for them, that they might return into England, and worship the God of their fathers here in their synagogues, &c.: published for satisfaction to many in several parts of England, that are desirous, and inquisitive to hear the truth thereof. London: L. Chapman, 1656.

századi holland (Cornelis B. Hylkema), illetve német (Johannes Wallmann) protestáns teológia és egyháztörténeti a tizenhetedik századi millenarista eszkatológiába való legjobb bevezetőnek és az anti-millenarizmus legjobb cáfolatának tekintett. Wall: De mystieke chiliast, 5–7, 185; Wall: Mystical Millenarianism, 39.

⁷⁶ A Serrarius által képviselt millenarista gondolatoknak – melyekre a Shapirától tanult kabbalista nézeteknek befolyása volt – meghatározó szerepük volt a *Hoffnung besserer Zeiten für die Kirche* („jobb idők reménye az egyház számára”) pietista elképzelés megfogalmazásában. Wall: De mystieke chiliast, 11, 627.

⁷⁷ Például Johann Wilhelm Petersen *Mysterion apokatastaseos panton* című munkájának előszavában hosszan idéz Serrarius latin munkáiból. Font: Johann Angelius, 33.

⁷⁸ Mai holland verzió: Een blijde boodschap aan Jeruzalem. Ford. den Harder, M. N. Stichting de Gihonbron, Middelburg: 2013. Online a II. rész: <https://theologienet.nl/bestanden/serrarius-p-blijde-boodschap-aan-jeruzalem.pdf>

⁷⁹ A könyv különböző verzióit illetően lásd Dictionary of National Biography, 1885–1900, VIII, 15. Nathaniel Crouch (c. 1632–?) angol nyomdász és könyvkereskedő, aki Robert vagy Richard Burton (néha R.B.) álnéven történelmi könyveket is írt. Az 1655-ös *Whitehall Conference*-ről fennmaradt írása (amely a *Two Journeys to Jerusalem* 1719-es kiadásában található) két szempontból tér el Jessey narratívájától: megnevezi a résztvevőket és a konferencia konklúziójához antiszemita kiegészítéseket fűz. Crome: The Restoration, 198.

- [Jessey, Henry – Dury, John – Serrarius, Peter]⁸⁰: An information, concerning the present state of the Jewish nation in Europe and Judea. Wherein the footsteps of Providence preparing a way for their conversion to Christ, and for their deliverance from captivity, are discovered. London: Thomas Brewster, 1658. Elektronikus másolat: Early English Books Online (EEBO) on the ProQuest Platform, 1258:1 (Bodleian Library – teljes); 1258:6 (Huntington Library – függelék hiányzik), 1741:21 (Harvard University Library – előszó hiányzik).
- Menasseh ben Israel: *Vindicae Judaeorum, or a Letter: In Answer to certain Questions propounded by a Noble and Learned Gentleman, touching the reproaches cast on the Nation of the Jevves; wherein all objections are candidly, and yet fully cleared.* [London]: R. D., 1656. Oxford Text Archive, B04456.
- Serrarius, Petrus: *Assertion du règne de mille ans ou de la prospérité de l'Eglise de Christ en la terre. Pour servir de réponse au traité de Monsieur Moyse Amyraut sur ce même sujet. Descouvrant le triste préjugé qui pos sédé aujourd'huy la plupart des Églises contre le règne du Seigneur de toute la terre.* Amsterdam: Chr. Luiken, 1657.
- Serrarius, Petrus: *Apologetica responsio ad cl. virum Samuel Maresium super disputatione theol. de coniunctione omnium planetarum...* Amsterdam: Cunrad, 1663.
- Serrarius, Petrus: *De Judaeorum I. Universali conversione, II. In patriam reductione, & III. Cultus Levitici restitutione, ut et IV. De Antichristi ante finalem mundi interitum abolitione disputatio : adversus libellum ... Samuelis Maresii cui titulus Chiliasmus enervatus, Groningae editum, 1664.* Amsterdam: Cunrad, 1665.
- Serrarius, Petrus: *Een bleyde boodschap aen Jerusalem nopende de herstellinghe des rijcks in Israël en de wederbrenginge aller dingen die Godt gesproken heeft door den mond aller sijne heylige propheten (Act. 3:21). Voorgedragen in twee 't samen-spraecken I. tusschen een verlichte christen en een treurende jood; II. tusschen deselve christen ende een syner hierin-noch-onverlichte broederen.* Amsterdam: B. & J. Appelaer, 1665.
- Shapira, Nathan ben Reuven David Teyvel: טוב הארץ [*Tuv ha-Areẓ*, „A föld java”]. Venice: Vendramina, 1655.
- Shapira, Nathan ben Reuven David Teyvel: מצת שמורים : ... על סוד מ'זוזה צ'יצית ת'פילין ... גם ברכות השחר : „M”Z”T megartása. A mezuzá, cicit, tfilin misztikus értelméről... a hajnali áldásokról...”]. Venice: Venturin ben David per Antonio Rezzini, 1660.
- Shapira, Nathan ben Reuven David Teyvel: מאמר יין המשומר : ... באסור החמור ... של השותים סתם יינם ומשחיתים : פאת זקנם [*Ma'amar Yayin ha-Meshummar*, „Értekezés a más által őrzött borról: ... szigorúan tilos ... a nem-zsidó bor ivása és a szakáll tönkretétele”]. Venice: Venturin, 1660.
- W[histon], E[dward]: *The Life and Death of Mr. Henry Jessey, Late Preacher of the Gospel of Christ in London vvho, having finished his testimony, was translated the 4th day of September, 1663: vvritten for the benefit of all, especially such as were acquainted with his godly conversation, and pertakers of his unwearied labours in the Lord: vvith an elegy upon the death of Mr. William Bridge.* London, 1671.

⁸⁰ Katz: Menasseh, 126. n. 49. Popkin: Rabbi Nathan, 189, Lehmann: Emissaries, 147. Wall: A Philo-Semitic, 169, n 21.

B.) SZAKIRODALOM

- Barta Péter József: Asking a Rabbi About His Fear: Shared Intention in an Early Modern Jewish-Christian Interaction = *Humanities Bulletin*, 7, 2024, No. 2, 106–121.
- Carlebach, Elisheva: The pursuit of heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian Controversies. New York: Columbia University Press, 1990.
- Crome, Andrew: The Restoration of the Jews: Early Modern Hermeneutics, Eschatology, and National Identity in the Works of Thomas Brightman. Springer, 2014. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-04762-1>
- Fine, Lawrence (szerk.): Judaism in Practice: From the Middle Ages through the Early Modern Period. Princeton: Princeton University Press, 2021. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1ddczxh>
- Font Zsuzsa: Johann Angelus Werdenhagen és a petersení apokatasztaszisz. = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 33. (Új folyam 2), 2017, 27–36.
- Goldish, Matt: Jewish Questions: Responsa on Sephardic Life in the Early Modern Period. Princeton: Princeton University Press, 2008. <https://doi.org/10.1515/9781400829002>
- Goldish, Matt: Halakhah, Kabbalah, and Heresy: A Controversy in Early Eighteenth-Century Amsterdam = *The Jewish Quarterly Review*, 84, 2013, No. 2–3, 153–176.
- Goldish, Matt: Could Early Modern Messianic Movements Cross Religious Boundaries? = *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 61, 2018, No. 1–2, 124–146. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341445>
- van der Heide, Albert: Dutch Hebrew Poetry of the 17th Century = Michman, Jozeph (szerk.): Dutch Jewish History, Proceedings of the Fourth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands 7–10 December – Tel Aviv-Jerusalem, 1986. Vol II. Jerusalem: Magnes Press, 1989, 137–152.
- Horowitz, Elliott: The Early Eighteenth Century Confronts the Beard: Kabbalah and Jewish Self-Fashioning = *Jewish History*, 8, 1994, No. 1–2, 95–115. <http://dx.doi.org/10.1007/BF01915910>
- Idel, Moshe: Differing Conceptions of Kabbalah in the Early 17th Century = Twersky, Isadore – Septimus, Bernard (szerk.): *Jewish Thought in the Seventeenth Century*. Cambridge – London: Harvard University Press, 1987, 137–200.
- Idel, Moshe: *Kabbalah: new perspectives*. New Haven – London: Yale University Press, 1988.
- Israel, Jonathan I.: *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750*. Oxford – Portland: The Littman Library of Jewish Civilization: 2014.
- Kaplan, Yosef: *An Alternative Path to Modernity: The Western Sephardi Diaspora in the Seventeenth Century*. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000.
- Katz, David S.: *Philo-semitism and the Readmission of the Jews to England (1603–1655)*. Oxford: Clarendon Press, 1982.
- Katz, David S.: Anonymus Advocates of the Readmission of the Jews to England. Michael: On the History of the Jews in the Diaspora, 10, 1986, 117–142. <https://www.jstor.org/stable/23494068>
- Katz, David S.: *English Charity and Jewish Qualms: The Rescue of the Ashkenazi Community of Seventeenth Century Jerusalem* = Rapoport-Albert, Ada – Zipperstein, Stephen J. (szerk.): *A Jewish History: Essays in Honour of Chimen Abramsky*. London: P. Halban, 1988, 245–266.
- Katz, David S.: *Menasseh ben Israel's Christian Connection: Henry Jessey and the Jews* = Kaplan, Yosef – Méchoulán, Henry – Popkin, Richard H. (szerk.): *Menasseh Ben Israel and his World*. Leiden: Brill, 1989, 117–138. https://doi.org/10.1163/9789004246645_009
- Lehmann, Matthias B.: *Emissaries from the Holy Land: The Sephardic Diaspora and the Practice of Pan-Judaism in the Eighteenth Century*. Stanford: Stanford University Press, 2014. (Stanford studies in Jewish history and culture)

- Mortara, Marco: מזכרת חכמי איטאליא [Mazkeret Ḥakhmei Italyah, „Itália bölcsseinek emlékezete”]: Indice alfabetico dei rabbini e scrittori israeliti di cose giudaiche in Italia con richiami bibliografici e note illustrative. Padova: Sacchetto, 1886.
- Popkin, Richard H.: Rabbi Nathan Sapira's visit to Amsterdam in 1657 = Michman, Jozeph – Levie, Tirtsah (szerk.): Dutch Jewish History, Proceedings of the 2nd International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands. Vol I. Jerusalem: Magnes Press, 1984, 185–205.
- Popkin, Richard H.: Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640–1700 = van den Berg, Johan – van der Wall, Ernestine G.E. (szerk.): Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers, 1988. (International Archives of the Histories of Ideas 119), 3–32. https://doi.org/10.1007/978-94-009-2756-8_1
- Popkin, Richard H.: Jewish-Christian Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Conception of the Messiah = Jewish History, Vol. 6, 1992, No. 1–2. (The Frank Talmage Memorial Volume), 163–177. <https://doi.org/10.1007/BF0169521>
- Popkin, Richard H.: Christian Interest and Concerns about Shabbetai Zevi = Goldish, Matt – Popkin, Richard H. (szerk.): Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture: Jewish Messianism in the Early Modern World. Dordrecht: Springer Science+Business Media, 2001, 91–106. https://doi.org/10.1007/978-94-017-2278-0_5
- Rozen, Minna: הקהילה היהודית בירושלים במאה ה־17 [A jeruzsálemi zsidó közösség a 17. században]. Tel Aviv: Tel Aviv University – Misrad ha-Bitaḥon, 1984/1985.
- Ruderman, David B.: Early Modern Jewry : A New Cultural History. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2010.
- Sack, Bracha: The Influence of Cordovero on Seventeenth-Century Jewish Thought = Twersky, Isadore – Septimus, Bernard (szerk.): Jewish Thought in the Seventeenth Century. Cambridge: Harvard University Press, 1987, 365–379. (Harvard Judaic Texts and Studies, Vol 6), 365–379.
- Scholem, Gershom: Sabbatai Ševi: The Mystical Messiah 1626–1676. With a new introduction by Yaacob Dweck. Princeton: Princeton University Press, 2016. (Bollingen Series XCIII.)
- Steinschneider, Moritz: Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleiana. Berlin: Friedlander, 1852–1860.
- Sterrett, Joseph William (szerk.): Prayer and Performance in Early Modern English Literature: Gesture, Word and Devotion. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108555135>
- Teller, Adam: Rescue the Surviving Souls: The Great Jewish Refugee Crisis of the Seventeenth Century. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2020. <http://dx.doi.org/10.1515/9780691199863>
- Teller, Adam: The Wars in Eastern Europe, the Jews of Jerusalem, and the Rise of Sabbateanism: The Shaping of the Jewish World in the Mid-Seventeenth Century = Jewish History, 33, 2020, No. 3–4, 377–402. doi:10.1007/S10835-020-09363-2. [Ugyanaz: Teller: Rescue, 160–179.]
- Vermes Géza: A zsidó Jézus. Budapest: Osiris, 1995. (Osiris Könyvtár – Történelem)
- Yaari, Avraham: שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה, מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה [Izrael Földjének kiküldöttei: az Erez Yisraelből a diaszpórába küldött megbízottak története a második Templom lerombolásától a tizenkilencedik századig]. 1–2. Jerusalem: Mosad Ha-Rav Kook, 1951.
- van der Wall, Ernestine G. E.: De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600–1669) en zijn wereld. Leiden: PhD Thesis, 1987.
- van der Wall, Ernestine G. E. (1988): The Amsterdam Millenarian Petrus Serrarius (1600–1669) and the Anglo-Dutch Circle of Philo-Judaists = van den Berg, Johan – van der Wall, Ernestine G.E.: Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents. Dordrecht

- Boston – London: Kluwer Academic Publishers. (International Archives of the Histories of Ideas 119), 73–94. https://doi.org/10.1007/978-94-009-2756-8_4
- van der Wall, Ernestine G. E.: A Philo-Semitic Millenarian on the Reconciliation of Jews and Christians: Henry Jessey and his “The Glory and Salvation of Jehudah and Israel” (1650) = Katz, David S. – Israel, Jonathan I. (szerk.) *Sceptics, millenarians and Jews*. Leiden – New York – København – Köln: Brill, 1990. (Brill’s studies in intellectual history, v. 17), 161–184. https://doi.org/10.1163/9789004246669_010
- van der Wall, Ernestine G. E.: *Mystical Millenarianism in the Early Modern Dutch Republic* = Laursen, John Christian – Popkin, Richard H. (szerk.): *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*. Dordrecht–Boston–London: Kluwer Academic Publishers, 2001. (International Archives of the History of Ideas, 176), 37–47. https://doi.org/10.1007/978-94-010-0744-3_3
- Wilke, Carsten: *Kabbalistic Fraternities of Ottoman Galilee and their Central European Members, Funders, and Successors* = Krstić, Tijana – Terzioğlu, Derin (szerk.): *Entangled Confessionalizations? Dialogic Perspectives on the Politics of Piety and Community-Building in the Ottoman Empire, 15th–18th Centuries*. Piscataway: Gorgias Press, 2022, 255–283. <https://doi.org/10.31826/9781463243586-011>